تاریخ دریافت مقاله: ۹۶/۲/۱۰
تاریخ پذیرش نهایی: ۹۷/۶/۱۴

بررسی فرش قاینات با تکیه بر اسناد تاریخی آستان قدس‌رضوی

منا سلطانی (نویسنده مسئول)
کارشناس ارشد مرمت اشیاء تاریخی و فرهنگی، عضو هیأت علمی گروه فرش، دانشکده هنرهای کاربردی دانشگاه هنر
E-mail: m.soltani@art.ac.ir
زهرا فاطمی مقدم
کارشناس ارشد تاریخ، کارشناس اسناد سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

گلجام
دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۳۳
بهار و تابستان ۱۳۹۷

چکیده

ولایت قاینـــات یکی از مهم‌ترین مراکز تاریخی تولید فرش در ایران است. در میان اسناد تاریخی تشکیلات آستان قدس‌رضوی که در ارتباط با تأمین و نگه‌داری مفروشـــات حرم امام رضا (ع) می‌باشند، نام مناطقی مانند قاین، بیرجند و درخش مشـــاهده می‌شود. این مناطق از نظر جغرافیای تاریخی در ولایت قاینات قرار دارند و از مناطق مهم تولید فرش این ناحیه محسوب می‌شوند.

با توجه به اهمیت تاریخی قاینات در تاریخ فرش ایران و اطلاعات مبهم موجود درباره مفروشات آن، به‌ویژه پیش از اواســـط قرن ۱۳ شمسی، این مقاله در تکمیل اطلاعات تاریخ فرش جنوب خراســـان در ســـه دوره صفویه، افشاریه و قاجاریه حایز اهمیت است. بنابراین از اهداف این مقاله می‌توان به شناخت فرش قاینات در فاصله سال‌های ۱۰۲۲ تا ۱۳۴۰ قمری، انواع فرش‌های تولیدی این ناحیه و ویژگی آنها (طرح، نقش و ابعاد) با تکیه بر اســـناد تاریخی آستان قدس اشاره کرد. این پژوهش از نوع تحقیقات تاریخی توصیفی اســـت که به شـــیوه کتابخانه‌ای، اســـنادی اجرا شده است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که از دوره صفویه تا اواخر دوره قاجاریه نمد و قالی از مهم‌ترین تولیدات این ناحیه بوده اســـت. همچنین در دوره صفویه قاین یکی از مناطق مهم قالی‌بافی در ایران بوده اســـت، که تولید قالی‌های در ابعاد بســـیار بزرگ به سبک شهری در آن رواج داشته است.

کلیدواژه‌ها: فرش قاینات، قایـــن، بیرجند، درخش، اسناد تاریخی فرش.

[Downloaded from goljaam.icsa.ir on 2026-11-24]

[DOR: 20.1001.1.20082738.1397.14.33.4.3]

مقدمه

قاینـــات در اصطلاح جغرافیای تاریخـــی به ناحیه‌ای کوهستانی در جنوب خراســـان اطلاق می‌شود که تا اواخر دوره صفویه بخشی از ایالت قهستان بوده است. این ناحیه از اواخر دوره صفویه تا سال ۱۳۱٦ شمسی یکی از ولایات خراسان بزرگ به نام «ولایت قاینات» و شامل شهرســـتان‌های بیرجند و قاین کنونی بوده و در حال‌حاضر بخشی از استان خراسان جنوبی است.

ولایت قاینات یکـــی از مراکز تاریخی مهم فرش در ایران محســـوب می‌شود که قاین، بیرجند، درخش و مود از معروف‌ترین مناطق تولید آن به‌شمار می‌آیند. قدیمی‌تریـــن قالی‌های به‌جای‌مانـــده از این ناحیه به اواسط قرن ۱۳ شمســـی تعلق دارند. اما بررسی منابع مکتوب نشـــان می‌دهد که این ناحیه سابقه طولانی در تولید انواع مفروشات داشته است. چنان‌که ابواسحاق ابراهیـــم اصطخری (متوفی ۳٤٦ ق) در کتاب معروف مسالک و ممالک می‌نویســـد: «در همه کوهستان آب نیست و جز چاه و کاریز نباشد و درین ناحیت کرباس باریک خیزد و پلاس و آنچه به این ماند» (اصطخری، ۱۳٦۸: ۲۱٦).

بررسی مستندات تاریخی موجود، از دوره صفویه به‌این‌ســـو نشـــان می‌دهد که ولایت قاینات در میان ســـایر مراکز تولید فرش در ایران نقش بســـزایی در تأمین فرش‌های حرم امام رضا (ع) نیز داشـــته است. از دلایل این امر می‌توان بـــه موقعیت جغرافیایی این ناحیه و نزدیکی آن به شهر مشهد و همچنین معروفیت تولیدات آن اشـــاره کرد. هرچند که امروزه نمونه ای از ایـــن فرش‌ها باقی نمانده اســـت و تنها نمونه‌های انگشت شـــمار موجود متعلق به قرن حاضر است، اما اســـناد تاریخی آســـتان قدس‌رضوی حامل اطلاعات ارزشـــمندی درباره این فرش‌ها است. از ویژگی این اسناد که بیشتر شامل اوراق مالی و اداری و صورت‌های اموالی می‌باشند، ارایه اطلاعات نسبتاً دقیق درباره نوع فرش‌ها، کاربرد، طرح و نقش، ابعاد، محل بافت، نحوه مالکیت و در مواردی ارزش مالی آنها اســـت. با توجه به آن‌که اطلاعات موجود درباره فرش قاینات پیش از اواسط قرن ۱۳ شمسی، صرفاً مبتنی بر کتب تاریخی و جغرافیای است؛ در این کتاب‌ها نیز تنها به تولید انواع فرش نظیر پلاس و نمـــد و قالی در این ناحیه، بدون ذکر ویژگی‌های آنها اشاره شده است؛ بنابراین بررسی مجموعه اســـناد آســـتان قدس‌رضوی نقش مهمی در شناخت دقیق‌تر پیشینه تاریخی فرش قاینات و ویژگی مفروشات این ناحیه خواهد داشت.

فرش قاینات در اســـناد تاریخی آســـتان قدس رضوی:

۱- بررسی اسناد دوره صفویه:

سند شـــماره ۳۸٤۷۳ با عنوان «صورت ابعاد قالی‌های موردنیاز جهت مفـــروش نمودن برخی از اماکن حرم مطهـــر در ماه شـــعبان»، متعلق به ســـال ۱۰۳۱ قمری (دوره شاه عباس اول)، تنها سند شناسایی شده از دوره صفویه مرتبط با فرش قاینات است. سند فوق به‌دلیل ارایه اطلاعات نســـبتاً دقیق از طرح و نقش و ابعاد ۱۳ تخته قالی «٦ زوج و ۱ فرد» بافت قاین بســـیار حایز اهمیت اســـت (تصویر ۱). مطابق این سند، قالی‌های فوق مزین به نقوش اسلیمی، خطایی، بندرومی و انواع گل‌ها مانند گل لاله بوده‌اند. طرح این قالی‌ها شامل دو بخش متن و حاشـــیه است. حاشیه آنها نیز شامل یک حاشـــیه پهن میانی و دو حاشیه باریک «زنجیر درون و برون» می‌باشـــد. طول ایـــن قالی‌ها بین ۳ ذرع[1] تا ۸ ذرع و عـــرض آن‌ها از ۲ ذرع تـــا ۳ ذرع و ۱ چارک متغیر است. طرح و نقش این قالی‌ها و ابعاد آنها نشان می‌دهد که در این دوره بافت قالی‌های بزرگ پارچه به سبک شهری در قاین رواج داشته است.

همچنین در کتاب «بر کویرهای سبز جنوب، فرش خراسان»، به نقل از کتاب تاریخ اقالیم تألیف دوره شاه

گلجام
دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۳۳
بهار و تابستان ۱۳۹۷

[Downloaded from goljaam.icsa.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1397.14.33.4.3]

تصویر ۱. صورت قالی های حرم مطهر، بافت قاین، سال ۱۰۳۱ ق (اداره اسناد آستان قدس‌رضوی)

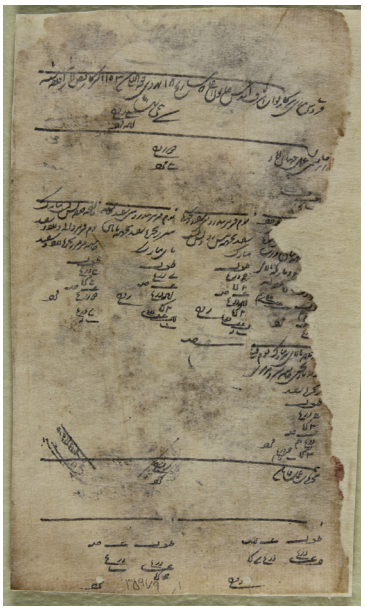

تصویر ۲. صورت فرش‌های نذری نادرشاه، سال ۱۱۵۳ ق (اداره اسناد آستان قدس‌رضوی)

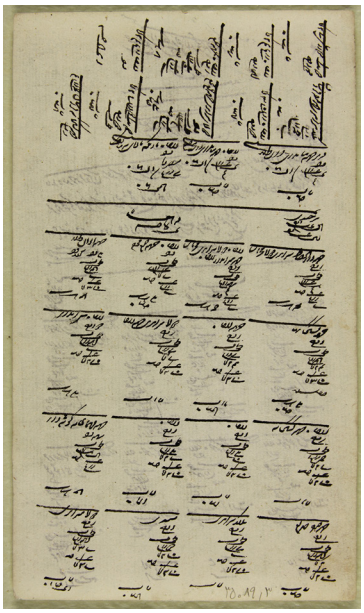

تصویر ۳. صورت نمدهای بیرجندی خریداری، سال ۱۱۵۴ ق (اداره اسناد آستان قدس‌رضوی)

عباس صفوی نیز بـــه معروف بودن قالی قاین در این دوره تاریخی اشاره شده است (صوراسرافیل، ۱۳۸۳: ۵).

۲- بررسی اسناد دوره افشاریه:

از دوره افشاریه (سال ۱۱٤۸ تا ۱۲۱۲ قمری)[۲] حدود ۷ برگ سند شناسایی گردید. در این اسناد بیشتر به «نمد قاینی» و «نمد بیرجندی» اشـــاره شـــده است. قدیمی ترین ســـندی کـــه در آن به نمد تولید قاینات اشـــاره شده، سندی به شـــماره ۳۵۹۷۹/۱ مربوط به صورت فرش های نذری نادرشـــاه افشار[۳] اســـت. مطابق این ســـند نادرشاه در تاریخ ۱۸ ذیقعده سال ۱۱۵۳ قمری، ۷ تخته قالـــی عمل هند و ۳ تخته نمد محرمات عمل قایـــن را به حرم مطهر اهدا کرده اســـت (تصویر ۲). ســـند دیگری با عنوان «دریافت وجوهات نقدی بابت خرید چوب و قالی و نمد جهت آستان قدس» مربوط به سال ۱۱٥٤ قمری موجود است که در صفحه سوم این سند صورت دقیقی از ٦۸ تخته نمد بیرجندی «۲۷ زوج و ۱٤ فرد» خریداری آســـتان قدس آورده شـــده است[٤] (تصویر ۳).

بررســـی مجموعه این اســـناد نشـــان می دهد، از مهم‌ترین تولیدات قاینات در دوره افشـــاریه انواع نمد در ابعـــاد و کاربردهای مختلف مانند نمد سراســـری، سرانداز[٥]، مسندی[٦]، دوشک و باهو[۷] بوده است.

در میان اسناد این دوره ۲ برگ سند به شماره های ۳۷٥۰٥/۷[۸] و ٤۳۹۷٤/۱۰[۹] متعلق به سال ۱۱۷٤ قمری موجود اســـت که در آن‌ها به قالیچه بافت قاین اشاره شده است. مطابق این اسناد قالیچه فوق توسط آستان قدس برای مفروش کردن بالای سر مزار امام رضا (ع) خریداری شده است (تصویر ٤).

علاوه بر اسناد فوق سسیل ادواردز، رییس شرکت قالی‌بافی شرق لندن در سال ۱۳۲۷ شمسی از مجموعه

[Downloaded from goljaam.icsa.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1397.14.33.4.3]

مفروشات آستان قدس بازدید کرده و گزارشی درباره این فرش‌ها و طبقه‌بندی آن‌ها به دربار پهلوی نوشته است (سند شماره ٦٨٤٦)[١٠]. ادواردز در این گزارش به مجموعه قالی‌های قاینی، درخشی، بیرجندی و ترشیزی اشاره می‌کند که در آن زمان بین ۵۰ تا ۱۵۰ سال قدمت داشته‌اند. او همچنین در کتاب «قالی ایران» می نویسد: «قدیمی‌ترین قالی‌های آستانه (به استثنای قالی صفوی) قالی کار قاین است که تاریخ آن تا ۱۵۰ سال قبل ذکر شده است. طرح آن طرح‌های کوچک تکرار شونده است که ۵۰ سال قبل در قاین خیلی رواج داشت» (ادواردز، بی‌تا: ۱۹۵). مشاهدات سسیل ادواردز حاکی از آن است، تعدادی از قالی‌های بافت قاینات که در دهه سوم قرن ١٤ شمسی در خزانه آستان قدس‌رضوی نگه‌داری می‌شدند، متعلق به دوره افشاریه بوده‌اند.

۳- بررسی اسناد دوره قاجاریه:

۳-۱- اوراق مالی و اداری آستان قدس‌رضوی در دوره قاجاریه:

با وجود تعداد زیاد اسناد به‌جای‌مانده از دوره قاجاریه به‌غیراز کتابچه‌های اموالی، تعداد اسنادی که در آن‌ها به فرش قاینات اشاره شده باشد، بسیار محدود بوده و در مجموع شامل ۸ برگ سند است. این اسناد به ربع سوم قرن ۱۳ قمری تا اواخر دوره قاجاریه تعلق دارند و بیشتر شامل طومارها، رسیدها، لیست‌های نذوراتی و روزنامچه نذورات می‌باشند که به صورت ماهیانه یا سالیانه نگاشته می‌شدند. بررسی مجموعه این اسناد نشان می‌دهد که در این دوره نیز تولید انواع نمد و قالی در قاینات رواج داشته است (تصاویر ۵ و ٦).

مطابق اسناد موجود به دلیل مشهور بودن نمد بیرجندی و قاینی، بخش قابل‌توجهی از نمدهای

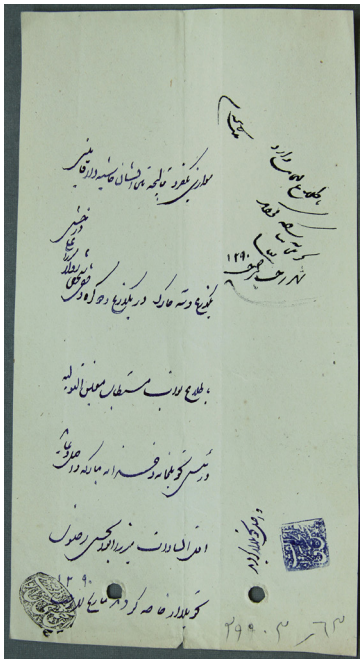

تصویر ۵. رسید وقف قالیچه قاینی، سال ۱۲۹۰ ق
(اداره اسناد آستان قدس‌رضوی)

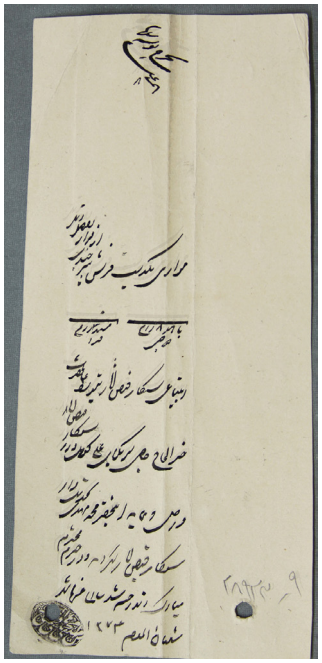

تصویر ۶. رسید خرید یکدست فرش بیرجندی، سال ۱۲۷۴ ق (اداره اسناد آستان قدس‌رضوی)

گلجام
دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۳۳
بهار و تابستان ۱۳۹۷

[Downloaded from goljaam.icsa.ir on 2026-11-24]

[DOR: 20.1001.1.20082738.1397.14.33.4.3]

مورد اســـتفاده در حرم امام رضا (ع)، به ویژه پیش از ســـال ۱۲۵۰ شمسی از این ناحیه تأمین می‌شده است، که معمولا ایـــن نمدها خریداری و یـــا وقف و اهدا می‌شدند. چنان‌که زین‌العابدین شیروانی صاحب کتاب «بســـتان السیاحه» (تألیف سال ۱۲۴۷ ق) نیز در کتاب خود به مشهور بودن نمد بیرجندی در این دوره اشاره کرده است و می‌نویسد: «[بیرجند] قصبه‌ای است شهر مانند و دارالملک قهستان را از توابع خراسان گویند.... نمد بیرجندی مشهور است» (شیروانی، بی‌تا: ۱۴۳).

۳-۲- کتابچه موقوفات آستان قدس‌رضوی:

این نســـخه خطی کـــه معروف به کتابچـــه موقوفات مجدالملک است، شامل صورت کلیه موقوفات منقول و غیرمنقول آستان قدس‌رضوی، اعم از طلا و جواهر، کتاب‌هـــا، املاک و باغات و مزارع، حمام‌ها، دکان‌ها و همچنین اســـامی صاحب‌منصبان و خدام است که در ســـال ۱۲۸۵ قمری، در دوره‌ی تولیـــت مرحوم میرزا محمدخـــان مجدالملک (۸۵-۱۲۸۴ ق) تنظیم شـــده است.

حدود ده صفحـــه از اوراق این کتابچه به صورت فرش‌های وقفی حرم مطهر اختصاص یافته است، که براساس نوع مفروش، در شش گروه طبقه‌بندی و ثبت شده‌اند:

۱- نمـــد جانمـــازی و باهو و مســـند؛ ۲- قالی ابریشـــمی؛ ۳- قالی؛ ٤- قالیچه؛ ٥- پلاس؛ ٦- زیلو و سایر فروش مندرس، زیرفرشی؛

در زیرمجموعه این شش گروه، مشخصات نسبتاً کاملی از مفروشـــات وقفی حرم مطهر آمده است، از آن جمله می‌توان به نوع مفروش، کاربرد، ابعاد، محل بافـــت، طرح و نقش و حتی نام واقف و ســـال وقف آن‌ها اشاره کرد. براساس اطلاعات مندرج در صورت مفروشات این کتابچه، نام قاینات تنها در زیرمجموعه سه گروه از مفروشات قابل مشاهده است، که این سه گروه شامل نمد، قالی و قالیچه می‌باشد.

با توجه به تاریخ تدوین این کتابچه (ســـال ۱۲۸۵ ق)، کلیه فرش‌های ثبت شـــده در آن به پیش از سال ۱۲۵۰ شمسی (نیمه اول قرن ۱۳ شمسی) تعلق دارند.

۳-۲-۱- نمـــد جانمـــازی و باهو و مســـند: در زیرمجموعه این گروه، مشـــخصات انـــواع نمدها با کاربردهای مختلف، تولید کرمان، تفت و بیرجند آمده اســـت.از مجموع ٦۱ عدد نمد ثبت شـــده ، ۱۷ عدد «نمد بیرحندی» است، که حدود ۲۷,۸٦ درصد از کل این گروه را شـــامل می‌شوند. مطابق جدول شماره ۱، نمدهای بیرجنـــدی دارای ابعاد و کاربردهای مختلف مانند کناره[11]، مســـند، ســـرانداز، باهو و نمد سراسری بوده‌اند.

جدول شماره ۱. صورت انواع نمدهای تولید قاینات در زیر گروه نمد جانمازی و باهو و مسند (بی نام، ۱۲۸۵ ق)

ردیف	مشخصات نمدها و کاربرد آنها	تعداد	ابعاد
۱	کناره بیرجندی دولای مستعمل	۸ تخته	این کناره‌ها دارای عرض حداقل ۱ ذرع و طول ۳ تا ۸,۵ ذرع می‌باشند.
۲	مسند بیرجندی دولای	۲ تخته	۱) ۷ ذرع طول در ۲ ذرع ۱ گره عرض ۲) ۷ ذرع و ۱۲ گره طول در ۴ ذرع عرض
۳	نمد بیرجندی مستعمل دولای	۱ تخته	۳ ذرع و ۱۲ گره طول در ۲ ذرع و نیم عرض
۴	نمد سرانداز بیرجندی مستعمل دولای	۲ تخته	۱) ۵ ذرع طول در ۲ ذرع عرض ۲) ۱۰ ذرع طول در یک ذرع و ۴ گره عرض
۵	باهوی بیرجندی	۴ تخته	این باهوها دارای عرض ۱ تا ۲,۵ ذرع و طول ۶,۵ تا ۱۷ ذرع می‌باشند.

[Downloaded from goljaam.icsa.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1397.14.33.4.3]

۳-۲-۲- قالی: از مجمـــوع ٦٠ تخته قالی وقفی ۲۹ تختـــه آنها بافت قاینات اســـت. این تعداد ٤٨ درصد از مجموع کل قالی‌هـــای وقفی را به خود اختصاص داده اســـت. با توجه به آن که پیشـــینه بافت قالی در روســـتاهای اطراف بیرجند مانند درخش و مود بیشتر از بیرجند بوده و تقریباً از اواســـط قرن ۱۳ شمسی با توجه به مرکزیت شـــهر بیرجند تولیدات این مناطق نیز به نام بیرجند شـــناخته می شدند، احتمال می‌رود قالی‌هایی که با عنوان قالی بیرجندی در این لیســـت ثبت شـــده‌اند بافت مناطق اطراف بیرجند باشند. در میان این قالی‌ها، قالی‌هایی با طرح و نقش بوته جقه، افشان، محرمات و ترنج‌دار قابل مشاهده است (جدول شـــماره۲). وجود تعداد قابل‌توجهی قالی مستعمل در بین این مجموعه نشـــان می‌دهد که این قالی‌ها بسیار مورد اســـتفاده بوده‌اند و قدمت آنها می‌تواند به اوایل دوره قاجاریه و حتی پیش از آن بازگردد.

جدول شماره ۲. صورت قالی‌های بافت قاینات در زیرگروه قالی‌ها (بی نام، ۱۲۸۵ ق)

ردیف	مشخصات قالی	تعداد	ابعاد (ذرع)	
			طول	عرض
۱	قالی قاینی بوته‌جقه مستعمل	فرد	۵ ذرع و ۱۴ گره	۱ ذرع و ۱۲ گره
۲	قالی قاینی بوته‌جقه مستعمل	فرد	۳ ذرع و ۱ گره	۱ ذرع و ۱۲ گره
۳	قالی قاینی مستعمل افشان	فرد	۵ ذرع	۲ ذرع
۴	قالی قاینی	فرد	۲ ذرع و نیم	۱ ذرع و نیم
۵	قالی قاینی بوته‌جقه	فرد	۲ ذرع و ۱ گره	۱ ذرع و نیم
۶	قالی قاینی مستعمل	فرد	۲ ذرع و ۱ گره	۲ ذرع و ۲ گره
۷	قالی قاینی بوته‌جقه	فرد	۲ ذرع و نیم	۱ ذرع و نیم
۸	قالی افشان قاینی	فرد	۲ ذرع و ۱۲ گره	۱ ذرع و نیم
۹	قالی بوته‌جقه قاینی	فرد	۳ ذرع و نیم	۱ ذرع و نیم
۱۰	قالی بوته‌ترنج‌دار بیرجندی	فرد	۷ ذرع و ۴ گره	۲ ذرع و ۱ گره
۱۱	قالی بیرجندی میان‌بوته قرمز حاشیه مشکی مستعمل	فرد	۵ ذرع	۲ ذرع
۱۲	قالی بیرجندی متن‌افشان قرمز حاشیه سبز	فرد	۸ ذرع	۲ ذرع و نیم
۱۳	قالی قاینی بوته‌جقه مستعمل پاره	فرد	۳ ذرع	۲ ذرع و نیم
۱۴	قالی بیرجندی وسط پاره متن لاجوردی	فرد	۲ ذرع و ۱۲گره	۱ ذرع و نیم
۱۵	قالی بیرجندی بوته‌جقه قرمز	فرد	۷ ذرع	۲ ذرع و ۱۲ گره
۱۶	قالی بیرجندی بوته‌جقه متن مستعمل	فرد	۷ ذرع	۲ ذرع
۱۷	قالی بیرجندی بوته‌جقه قرمز حاشیه اسلیمی مربع	فرد	۴ ذرع و نیم	۴ ذرع و نیم
۱۸	قالی بیرجندی بوته‌جقه متن قرمز سه ؟ حاشیه دار	فرد	۱۰ ذرع	۵ ذرع
۱۹	قالی بیرجندی متن مشکی افشان حاشیه قرمز مستعمل	----	۹ ذرع	۵ ذرع و ۱ گره
۲۰	قالی بیرجندی قرمز بوته‌دار حاشیه اسلیمی	فرد	۹ ذرع	۵ ذرع
۲۱	قالی بیرجندی محرمات قرمز حاشیه اسلیمی	فرد	۷ ذرع و ۱۲ گره	۳ ذرع
۲۲	قالی بیرجندی افشان	فرد	۲ ذرع و ۱۲ گره	۲ ذرع و ۱۲ گره
۲۳	قالی بیرجندی متن آبی گلدار حاشیه اسلیمی	فرد	۴ ذرع	۱ ذرع و ۱ گره
۲۴	نصفه قالی بیرجندی متن آبی بوته دار و مندرس	فرد	۲ ذرع	۱ذرع و ۱ گره

گلجام
دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۳۳
بهار و تابستان ۱۳۹۷

[Downloaded from goljaam.icsa.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1397.14.33.4.3]

ادامه جدول شماره ۲. صورت قالی‌های بافت قاینات در زیرگروه قالی‌ها (بی نام، ۱۲۸۵ ق)

ردیف	مشخصات قالی	تعداد	ابعاد (ذرع)	
			طول	عرض
۲۵	قالی بیرجندی افشان حاشیه سفید وسط ترنج دار	----	۴ ذرع و نیم	۱ ذرع و ۱۲ گره
۲۶	قالی بیرجندی متن مشکی افشان حاشیه سفید	----	۷ ذرع	۳ ذرع و ۱۲ گره
۲۷	قالی بیرجندی متن مشکی ترنج دار کناره سفید	----	۴ ذرع و ۲ گره	۳ ذرع و ۱۲ گره
۲۸	قالی بیرجندی متن مشکی حاشیه سفید گوشه دار پاره وقفی اسحق خان	----	۵ ذرع و ۱۲ گره	۴ ذرع
۲۹	قالی قاینی نو وسط ترنج‌دار افشان دوره‌ی حاشیه بوته	----	۴ ذرع و ۱ گره	۴ ذرع و ۱ گره

۳-۲-۳- قالیچه: در زیرمجموعه این گروه ۱۹۸ تخته قالیچه لیســت شده است که از این میان تنها سه تخته قالیچه بافت قاینات اســت (جدول شــماره۳). برخلاف قالی‌ها که دارای مشــخصات نسبتاً کامل و دقیقی هســتند بســیاری از قالیچه‌ها فاقد مشخصات بوده و در بســیاری موارد تنهــا ابعاد و تعداد آنها ذکر شده است. براین‌اساس احتمال دارد تعداد بیشتری از قالیچه‌های زیرمجموعه این گروه بافت قاینات بوده که در مشخصات آنها ذکر نشده است.

جدول شماره ۳. صورت قالیچه‌های بافت قاینات زیرگروه قالیچه‌ها (بی نام، ۱۲۸۵ ق)

ردیف	مشخصات قالی	تعداد	ابعاد (ذرع)	
			طول	عرض
۱	کناره قاینی بوته سفید و سبز	فرد	۲ ذرع و نیم	۷ گره
۲	بیرجندی متن سفید	----	۱ ذرع و نیم	۱۲ گره
۳	قالیچه جانمازی کوچک بیرجندی	فرد	۱ ذرع	نیم ذرع

۳-۳- کتابچه صورت اســباب و اثاثیه آستان قدس رضوی:

در ســال ۱۳۳۹ قمری در دوره‌ی تولیت حاج ســید جواد ظهیرالاسلام ، برحسب حکم دولت کمیسیونی با عنوان «کمیسیون تعیین ثروت آستانه مقدسه» تحت ریاست و نظارت کلنل محمدتقی‌خان پسیان، حکمران نظامی ایالت خراســان و عضویت میرزاحســن‌خان رییــس معارف و اوقاف ایالتی خراســان، شــاهزاده جلال‌الممالک معاون مالیه و ســلطان علی‌اصغرخان، کماندان نظامی تشــکیل شــد. اعضاء این کمیسیون ضمن بازدید از قســمت‌های مختلف آستانه از جمله کارخانــه زواری، خزانــه، تحویل‌خانه و حرم مطهر، صورت اســباب و اثاثیه موجود را به تفکیک مکانی آن‌ها در ۲۵ صفحه ثبت نمودند[۱۲].

این کتابچه حاوی اطلاعات ارزشمندی درخصوص انواع مفروشــات آستانه مقدســه، نوع کاربرد، مکان اســتفاده و نگه‌داری از آن‌هــا در اواخر دوره قاجاریه است. در مواردی نیز می‌توان به اطلاعاتی مانند محل بافت، ابعــاد، ارزش ریالی و حتی طرح و نقش آن‌ها دست یافت. ارزش دیگر این کتابچه به مشخص بودن مکان استفاده از فرش‌ها و نحوه استفاده از آن‌ها است.

در این کتابچه حدود ۱۹۸ تخته انواع مفروشــات

[Downloaded from goljaam.icsa.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1397.14.33.4.3]

شـــامل قالی، قالیچه، خرســـک، نمـــد، جاجیم، زیلو، کربـــاس و گلیم به‌عنـــوان زیرانداز و یا پرده لیســـت شـــده اســـت. از مجموع ۱۹۸ تخته، ۲۰ تخته قالی و قالیچه‌های قاینی و درخشـــی می‌باشند که حدود ۱۰ درصد کل مفروشـــات را شـــامل می‌شـــوند. بررسی مشخصات ثبت‌شـــده از این قالی‌ها و قالیچه‌ها نشان می‌دهد که از آن‌ها جهت پوشـــش کف (زیرانداز) و پرده قالی اســـتفاده می‌شده است. با توجه به مستعمل و نخ‌نما بودن بســـیاری از آن‌ها می‌توان حدس زد که بسیار مورد استعمال بوده و کهنه می‌باشند. در میان این مجموعه برای نخســـتین‌بار در میان اسناد بررسی‌شده نام قالیچه‌ای بـــا نقش ریزه‌ماهی به‌چشـــم می‌خورد (جدول شماره ٤).

جدول شماره ۴. مشخصات فرش‌های قاینی و درخشی ثبت شده در کتابچه صورت اسباب و اثاثیه آستان قدس‌رضوی (اداره اسناد آستان قدس رضوی)

ردیف	مشخصات مفروش	تعداد	ابعاد (ذرع)	مکان استفاده یا نگه‌داری	شماره صفحه در کتابچه
۱	قالیچه قاینی	۱ تخته	----	آبدارخانه	۶
۲	قالیچه قاینی مستعمل	۲ تخته	----	تحویلی فراش‌باشی داران فراش‌خانه	۷
۳	قالی قاینی نخ‌نما	----	۲ در ۴	دارالحفاظ	۷
۴	مقبره ؟ (ناخوانا) قالی قاینی	----	۴ در ۲	دارالحفاظ	۷
۵	قالیچه قاینی کهنه مستعمل	۱ تخته	----	دارالحفاظ	۷
۶	قالیچه سرخاک حسام‌السلطنه زمینه ؟ (ناخوانا) قاینی	----	۳ در ۳٫۵	دارالحفاظ	۹
۷	قالی سر مقبره رکن‌الدوله قاینی	----	۴ در ۲٫۵	دارالحفاظ	۹
۸	قالی مستعمل قاینی جمع کهنه	۳ تخته	۴	دارالسیاده	۸
۹	پرده قالی داخل توحیدخانه قاینی مستعمل	۲ تخته	----	توحیدخانه، ایوان‌طلا	۸
۱۰	پرده قالی درب حرم مطهر قاینی	۲ تخته	----	دارالسعاده	۸
۱۱	قالی قاینی کوچک نخ‌نما صفه ؟ (ناخوانا) مرحوم سهام‌الملک	----	۳ در ۲	حرم محترم	۱۰
۱۲	قالیچه درخشی قاینی ریزه‌ماهی	۱ تخته	----	تحویل‌خانه	۱۱
۱۳	پرده قالی عمل محمدمهدی درخشی	----	۲٫۵ در ۱٫۵	تحویل‌خانه	۱۱
۱۴	پرده قالی دو تخته قاینی	----	۳ در ۲	تحویل‌خانه	۱۱
۱۵	پرده قالی درخشی	----	۳ در ۲	تحویل‌خانه	۱۱
۱۶	پرده قالی قاینی مستعمل	----	۴ در ۳	تحویل‌خانه	۱۲

هر چند که امـــروزه نمونه‌ای از فرش‌های قاینات دوره قاجار که مشـــخصات آن‌ها به تعدد در اسناد این دوره ذکر شـــده، در آســـتان قدس‌رضوی باقی نمانده اســـت. اما نمونه‌های بســـیاری از قالی‌های بافت این ناحیه که متعلق به اواســـط قرن ۱۳ شمسی به این‌سو می‌باشـــند را می‌توان در سایر موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی مشـــاهده کرد (تصاویر ۷ و ۸). لازم‌به‌ذکر اســـت در حال حاضر حدود ۱۷ تخته قالی و قالیچه بافت درخش، مـــود و بیرجند متعلق به دوره قاجار و پهلوی در موزه آستان قدس‌رضوی نگه‌داری می‌شوند کـــه ٤ تخته از آنها در دوره‌ی پهلـــوی برای مفروش کردن حرم مطهر خریداری شده است و ۱۳ تخته دیگر در سال ۱۳۵۹ وقف آســـتان قدس‌رضوی شده است (تصاویر ۹ و ۱۰).

گلجام
دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۳۳
بهار و تابستان ۱۳۹۷

[Downloaded from goljaam.icsa.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1397.14.33.4.3]

تصویر ۷. قالیچه بته‌ای، درخش، ۱۸۷۶ م،
(آرشیو موزه ویکتوریا و آلبرت)

تصویر ۸. قالی قاین، اواسط قرن ۱۹ م،
متعلق به موزه فرش ایران (صباحی، ۱۳۹۳: ۵۰۸)

تصویر ۹. قالی گل و بته، درخش، اواخر قاجار،
موزه آستان قدس (آرشیو موزه آستان قدس‌رضوی)

تصویر ۱۰. قالی بته ای، درخش، اواخر قاجار،
موزه آستان قدس (آرشیو موزه آستان قدس‌رضوی)

گلجام
دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۳۳
بهار و تابستان ۱۳۹۷

[Downloaded from goljaam.icsa.ir on 2026-11-24]

[DOR: 20.1001.1.20082738.1397.14.33.4.3]

نتیجه‌گیری

بررسی‌های صورت‌گرفته در پژوهش حاضر نشان می‌دهد، که انواع نمد، قالی و قالیچه از مهم‌ترین مفروشات تولیدی ناحیه‌ی قاینات از اواسط دوره صفویه تا اواخر دوره قاجاریه بوده است.

در دوره صفویه (به‌ویژه دوره‌ی شاه عباس اول) بافت قالی‌های بزرگ‌پارچه به سبک شهری در قاین رواج داشته است. آن‌چه مسلم است بافت قالی در ابعاد بزرگ، با طرح و نقش اسلیمی، خطایی، بندرومی و گل و برگ مستلزم داشتن مهارت بالا و سابقه طولانی در امر قالی‌بافی است. از طرفی تهیه ۱۳ تخته قالی توسط آستان قدس جهت مفروش کردن حرم مطهر امام رضا (ع) حکایت از آن دارد که در این دوره قاین از مراکز معروف بافت قالی بوده است. با وجود آن‌که سند شماره ۳۸۴۷۳ نشان می‌دهد که در دوره‌ی شاه عباس اول در قاین صنعت پیشرفته قالی‌بافی رواج داشته است، اما پس از این دوره تا سال ۱۱۷۳ قمری (اواخر دوره‌ی افشاریه)، سند دیگری که در آن قالی‌های بافت قاینات اشاره شده باشد، شناسایی نگردید. با این‌حال طبق گزارشات سسیل ادوادرز در سال ۱۳۲۷ شمسی، تعدادی از قالی‌هایی که در آن زمان در خزانه آستان قدس‌رضوی نگه‌داری می‌شدند، بافت قاین در دوره افشاریه بوده اند. مجموعه این شواهد نشان از تداوم بافت قالی در قاین در دوره افشاریه دارد.

در دوره قاجاریه، تعداد اسنادی که در آن‌ها به قالی قاینات اشاره شده باشد، بیش از دوره‌های پیشین است. در این دوره علاوه‌بر قاین از بیرجند و درخش نیز به‌عنوان مناطق قالی‌بافی در قاینات نام برده شده است. اسناد به‌جای‌مانده از این دوره را می‌توان با توجه به اهمیت آن‌ها در بازشناسی پیشینه قالی‌بافی ولایت قاینات به دو دوره اسناد پیش از سال ۱۲۵۰ شمسی و اسناد پس از سال ۱۲۵۰ شمسی تقسیم‌بندی کرد. کتابچه موقوفات مجدالملک مهم‌ترین سند موجود پیش از سال ۱۲۵۰ شمسی است. در این کتابچه به ۳۲ تخته قالی و قالیچه بافت بیرجند و قاین اشاره شده است. ابعاد این بافته‌ها از طول ۱ ذرع تا ۱۰ ذرع و عرض ۷ گره تا ۵ ذرع متغیر است و طرح و نقش آنها نیز بوته‌جقه، افشان، ترنج‌دار و محرمات بوده است.

در مجموعه اسناد پس از سال ۱۲۵۰ شمسی علاوه بر قالی‌هایی با طرح و نقش بوته‌جقه، افشان، محرمات و ترنج‌دار، برای نخستین‌بار به قالی‌هایی با نقش ریزه‌ماهی اشاره شده است. از این دوره نام درخش را می‌توان در میان سایر مناطق قالی‌بافی این ناحیه مشاهده کرد. از نکات قابل‌توجه در اسناد این دوره می‌توان به استفاده از قالی‌های بافت قاینات جهت نصب بر روی درب‌های حرم مطهر، به‌عنوان پرده اشاره کرد. مقایسه نتایج حاصل از بررسی اسناد دوره صفویه و قاجاریه با یکدیگر نشان می‌دهد که طرح و نقش رایج در بافت قالی و قالیچه‌های این ناحیه در دوره صفویه (اسلیمی، خطایی و بندرومی و گل و لاله) با دوره قاجاریه (محرمات، بوته‌جقه، افشان، ترنج‌دار و ریزهاهی) کاملا متفاوت است.

ولایت قاینات علاوه‌بر قالی در تولید انواع نمد نیز شهرت داشته است و بیرجند و قاین مهم‌ترین مناطق نمدمالی در این ناحیه بوده اند. اهدای دو تخته نمد عمل قاین توسط نادرشاه افشار همراه با قالی‌های هندی به حرم مطهر نشان‌دهنده جایگاه قاینات در تولید نمد دارد. این نمدها در ابعاد و کاربردهای مختلف تولید می‌شدند که از آن‌جمله می‌توان به نمدهای جانمازی، کناره، سرانداز، زیرفرشی، باهو، سراسری، مسند و دوشک اشاره کرد. معروف بودن نمدهای بیرجندی و قاینی و استفاده گسترده از نمد در حرم مطهر، باعث‌شده قاینات نیز در کنار سایر مراکز معروف نمدمالی مانند کرمان، تفت و هرات از مهم‌ترین مراکز تأمین نمد مورد نیاز حرم باشد.

گلجام
دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۳۳
بهار و تابستان ۱۳۹۷

[Downloaded from goljaam.icsa.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1397.14.33.4.3]

پی‌نوشت‌ها

۱. ذرع واحد اندازه گیری طول است که در مناطق فارسی بافت (مانند خراسان) برابر با ۱۰۴ سانتی متر می باشد.

۲. از سال ۱۱۶۳ قمری، دو سال پس از به سلطنت رسیدن شاهرخ میرزا آخرین پادشاه سلسله افشاریه تا زمان کشته شدن او به دست آقا محمد خان قاجار، حکومت خراسان در دست افشاریان بوده است. براین اساس کلیه اسناد تشکیلات آستان قدس رضوی از سال ۱۱۴۸ تا ۱۲۱۲ قمری در زیرمجموعه اسناد دوره افشاریه طبقه‌بندی شده اند.

۳. سند شماره ۳۵۹۷۹، «صورت نذورات متفرقه آستان قدس»، اداره اسناد آستان قدس رضوی

٤. سند شماره ۳۵۰۸۹، «دریافت وجوهات نقدی بابت خرید چوب و قالی و نمد جهت آستان قدس»، اداره اسناد آستان قدس رضوی.

۵. سرانداز به کناره ای باریک و بلند گفته می شود، که بالای اتاق و بر سر فرش های دیگر پهن کنند.

٦. مسند در لغت نامه دهخدا «هر چیز که بر آن تکیه کرده شود. بالش بزرگ. پشتی» معنی شده است (دهخدا، ۱۳٤۳، جلد ۳۸، ذیل مسند).

۷. در لغت نامه دهخدا اصطلاح باهو به معنای «بازو- از شانه تا آرنج» آمده است (دهخدا، ۱۳٤۳، جلد ۱۰، ذیل باهو). به علاوه در جای دیگر اشاره شده است که در تداول گناباد خراسان به «نمدهای باریک دو طرف اتاق» اطلاق می شود (دهخدا، ۱۳٤۳، جلد ۱۰، ذیل باهو). در مجموعه اسناد آستان قدس نیز اصطلاح باهو برای نمدهای باریک و بلند به کار رفته است؛ به طوری که طول برخی از نمونه ها به ۱۸ متر می رسد. لازم به ذکر است امروزه اصطلاح باهو در خراسان جنوبی برای قالی هایی در ابعاد قالیچه به کار می رود.

۸. سند شماره ۳۷۵۰۵، «پرداخت وجوهات نقدی و جنسی بابت خریداری اجناس مورد نیاز آستان قدس»، اداره اسناد آستان قدس‌رضوی.

۹. سند شماره ٤۳۹۷٤، «هزینه های آستان قدس از بابت: مرمت قرآن‌های وقفی، تأمین سوخت حرم مطهر و کارکنان، مراسم نخل‌بندی در ماه محرم، خرید قالی و ابزار و وسایل، لایروبی نهرشاهی، تعمیر خان‌شاه وردی، تنظیف وسایل روشنایی و پرداخت وجه تبرک از محل نذورات ضریح به افراد»، اداره اسناد آستان قدس‌رضوی.

فهرست منابع

- اصطخری، ابواسحق ابراهیم. (۱۳٦۸). مسالک و ممالک (چاپ سوم). به اهتمام ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ادواردز، سسیل. (بی‌تا). قالی ایران. (ترجمه مهین‌دخت صبا). تهران: انتشارات انجمن دوست‌داران کتاب.
- شیروانی، زین‌العابدین. (۱۳۱۵ ق). بستان‌السیاحه یا سیاحت‌نامه (چاپ اول). تهران: کتابخانه سنایی.
- صباحی، سیدطاهر. (۱۳۹۳). قالین، چکیده ای از تاریخ و هنر قالیبافی مشرق زمین، جلد اول (چاپ اول)، تهران: انتشارات خانه‌فرهنگ و هنرگویا.
- صوراسرافیل، شیرین. (۱۳۸۳). بر کویرهای سبز جنوب: فرش خراسان. تهران: احیاء کتاب.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳٤۳). لغت‌نامه دهخدا، جلد ۱۰ و ۳۸. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- بی نام. (۱۲۸۵ ق). کتابچه موقوفات آستانه رضوی(مجدالملک). خراسان رضوی: کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ثبت ۹۰۷۱.

[Downloaded from goljaam.icsa.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1397.14.33.4.3]